

Аналіз фаз відтворення людських ресурсів.

План

Вступ.....	3
1. Людина – основне джерело і критерій соціально-економічного прогресу.....	5
2. Відтворення населення	10
3. Відтворення ресурсів для праці.....	13
4. Фази відтворення трудових ресурсів	16
Висновки.....	20
Список використаної літератури.....	21

Вступ

Людські ресурси — специфічний і найважливіший з усіх видів економічних ресурсів. Як фактор економічного розвитку людські ресурси — це працівники, що мають певні професійні навички і знання і можуть використовувати їх у трудовому процесі. Вивчення людських ресурсів має велике значення для оцінки ринку праці й розробки відповідної демографічної політики з метою впливу на процеси відтворення населення та його зайнятості.

Специфіка людських ресурсів порівняно з іншими факторами економічного розвитку полягає в тому, що, по-перше, люди не лише створюють, а і споживають матеріальні та Духовні цінності; по-друге, багатогранність людського життя не вичерпується лише трудовою діяльністю, а отже, щоб ефективно використовувати людську працю, потрібно завжди враховувати потреби людини як особистості; по-третє, науково-технічний прогрес і гуманізація суспільного життя стрімко збільшують економічну роль знань, моральності, інтелектуального потенціалу та інших особистих якостей працівників, які формуються роками і поколіннями, а розкриваються людиною лише за сприятливих умов.

Однією з передумов успішного економічного розвитку як на мікро-, так і на макрорівні є врахування інтересів людей в будь-яких діях, спрямованих на підвищення ефективності функціонування господарського механізму. Без такого врахування не можна досягти підвищення ефективності в широкому (тобто соціально-економічному) розумінні.

Особливого значення грамотне узгодження соціально-економічних перетворень з потребами і долями людей набуває в наш час у зв'язку з докорінною перебудовою системи суспільних відносин. Найсуттєвіші перетворення відбуваються саме в соціально-трудої сфері, зачіпаючи інтереси мільйонів людей і відображаючись на результатах економічного

розвитку всієї країни. Дуже важливими в час змін є також гнучкість і мобільність, постійна адаптація людей до нових умов економічного розвитку.

1. Людина – основне джерело і критерій соціально-економічного прогресу

Людина як головний фактор виробництва є носієм виробничих і суспільних відносин. Продуктивні сили й виробничі відносини постійно змінюються, розвиваються. Відповідно змінюються — незмірно зростають — місце і роль людини в процесі виробництва, особливо в умовах сучасного науково-технічного прогресу. З одного боку, відбувається звільнення людини від виконання певних функцій безпосередньо в самому виробництві за рахунок його механізації й автоматизації, а з іншого — підвищується значення її професійної підготовки, здатності забезпечити функціонування складного технічного обладнання.

Людина як біосоціальна істота є частиною і природи, і суспільства. Вона включена у зв'язок з іншими людьми в процесі спільної трудової діяльності. Розуміння діалектичної єдності біологічного й соціального в людині має принципове значення. Якщо недооцінюється той чи інший аспект, неминучі викривлення в розвитку суспільства.

На сучасному етапі розвитку суспільства перетворювальна діяльність у природі досягла такого ступеня, що стала реальною загрозою екологічної катастрофи. Забруднення повітря, води й землі негативно позначається на житті людей, викликає тяжкі захворювання. Антропоцентристське розуміння світової цивілізації виховує в людини впевненість у тому, що вона може і має брати від навколишньої природи все, що їй необхідно. А цінність природи нібито полягає лише в тому, щоб вона служила людині. Такий підхід призводить до глибокої екологічної кризи, що ставить під сумнів збереження і розвиток людської цивілізації.

Саме життя вимагає відновлення і послідовного дотримання принципу гармонійного співіснування людини і природи. Людина повинна вміти відновлювати природне навколишнє середовище, будувати свої відносини з природою на нових, гуманістичних засадах. Тому сучасний розвиток

продуктивних сил нерозривно пов'язаний з подальшим підвищенням освіченості людини, опануванням не лише технічної, а й гуманітарної культури. Саме завдяки цьому людина здатна до цілісного сприйняття природи й суспільства.

Сьогодні швидкими темпами розвивається екологія — наука про збереження навколишнього середовища, яка все більше впливає на розвиток суспільного виробництва, економіки в цілому.

Економічна теорія певною мірою характеризує взаємодію людини з природою, але не вивчає розвитку природи в цілому. Тому вона не розглядає всього комплексу екологічних проблем. Разом із тим, економічний аспект екології органічно входить до проблем розвитку суспільного виробництва.

Людина має створити гармонійну еколого-економічну систему, яка б органічно поєднувала сприятливі для неї економічні умови життєдіяльності зі збереженням природного навколишнього середовища, щоб соціально-економічна якість життя доповнювалась екологічно безпечними здоровими умовами.

Суспільні відносини відіграють вирішальну роль у розвитку людини. Якщо не створено сприятливих суспільних умов, людині дуже важко, а іноді й неможливо проявити свій талант. Проте не можна ігнорувати й те, що людина — біосоціальна істота, що природа відіграє величезну роль у її творенні. Саме тому є люди, які мають великі здібності, талант, і є люди менш обдаровані. Створення умов для реалізації здібностей усім людям — один з основоположних принципів розвитку суспільства.

В економічній теорії використовуються такі поняття й категорії, як працівник, трудівник, робоча сила, особистий фактор виробництва, фактор виробництва, людський фактор, суб'єктивний фактор та ін. Щоб зрозуміти співвідношення між ними, слід звернутися до визначення поняття робоча сила.

Робоча сила — це сукупність фізичних і духовних здатностей, які має організм людини, її жива особистість і які вона застосовує щоразу, коли

виробляє будь-які споживчі вартості. Це означає, що здатність до праці є важливою, проте не єдиною рисою людини.

Категорія особистий фактор виробництва характеризує людину як головний і вирішальний елемент продуктивних сил. Разом з тим, людина є і суб'єктом економічних виробничих відносин, і носієм системи інтересів. Тому категорія людський фактор значно ширша, ніж особистий. Вона характеризує діяльність людей, активне функціонування їх системі не лише виробничих, а й усіх суспільних відносин. Людський фактор — це органічна єдність свідомості й діяльності людини як рушійної сили і вищої мети суспільного прогресу.

Категорія суб'єктивний фактор — ширша, ніж людський фактор, оскільки характеризує свідому діяльність окремих індивідів, трудових колективів, партій, верств, громадських організацій і навіть держави. Економічна теорія вивчає важливі конкретні прояви людського, суб'єктивного фактора, пов'язані з економічною діяльністю, але не може охопити всього багатства суспільних відносин, втілених у цих поняттях.

Як було зазначено, продуктивні сили — це єдність матеріально-речового й особистого факторів виробництва. Головну роль у цьому відіграє особистий фактор — людина, яка створює засоби виробництва і приводить їх у дію. Людина — головна продуктивна сила суспільства. Разом з тим, засоби виробництва й передусім знаряддя — це найбільш революційний елемент продуктивних сил. Вони швидко змінюються, вдосконалюються, що пов'язано з розвитком людини, підвищенням її освітнього, кваліфікаційного рівня, поліпшенням організації праці й управління.

До певного часу була поширена концепція про зниження ролі людини в системах автоматизованого виробництва, пристосуванні чи примусовому підпорядкуванні її все досконалішій техніці. Ця концепція розглядала людський фактор як найменш надійну деталь у будь-якій складній технічній системі. Однак це не відповідає реальним процесам суспільного розвитку.

Роль людини в усіх глибоких змінах у техніці й технології не знижується, а навпаки, зростає, адже саме діяльність людини визначає розвиток науки й техніки, вдосконалення виробництва, суспільного життя в цілому.

Всупереч економістам, які перебільшують роль оречевленої в засобах виробництва праці й принижують живу працю людини, на нашу думку, пріоритет належить другій, оскільки саме людина є головною продуктивною силою суспільства.

Науково-технічний прогрес постійно вносить зміни в продуктивні сили суспільства, засоби виробництва, оречевлену й живу працю. Вони все більше стають втіленням знання, значення якого незмірно зростає. Наука перетворюється на безпосередню суспільну продуктивну силу. І якщо в засобах праці вона виступає як оречевлене знання, то в людині вона існує як жива свідомість, яка визначає її науково-технічну й економічну діяльність. Якщо робоча сила не відповідає вимогам, які висуваються до неї новою технікою і технологією, це неминуче призведе до того, що вони не будуть використовуватися. Суперечлива взаємодія матеріально-речового й особистого елементів продуктивних сил об'єктивно спрямовує дії людей на забезпечення прогресивного розвитку в єдності їх.

Відбувається паралельний розвиток засобів виробництва і людини. Ручні знаряддя праці потребували працівника певного типу (без особливої підготовки). Застосування промислових машин висунуло нові вимоги до робочої сили: освіченість, професійна майстерність. Сучасна науково-технічна революція піднесла ці вимоги на ще вищий рівень.

З часом змінюються потреби людини у сфері матеріального забезпечення, охорони здоров'я, фізичного розвитку, освіти (як загальної, так і професійної), культури, духовного життя. Від цього все більше залежить розвиток суспільного виробництва. Це, у свою чергу, вимагає зміни умов відтворення робочої сили.

Суспільне виробництво, як і його фактори, завжди має конкретно-історичну соціально-економічну форму. Тому й людина як головний фактор продуктивних сил водночас є суб'єктом (носієм) економічних виробничих і всіх суспільних відносин, адже економічні відносини виникають та існують у процесі спільної трудової діяльності людей.

2. Відтворення населення

Відтворення населення — це історично і соціально-економічно обумовлений процес постійного і безперервного поновлення людських поколінь.

У процесах відтворення населення розрізняють види руху, типи і режими.

Види руху (природний, міграційний, соціальний, економічний) визначаються особливостями зміни чисельності та складу населення в країні в цілому і в окремих регіонах

Природний рух населення — це результат процесів народження та смерті людей. Залежно від того, які процеси переважають, відбувається природний приріст або природне зменшення населення.

Чисельність і склад населення змінюється також в результаті міграційних процесів (механічного просторового переміщення населення). Такі переміщення викликані різними, але завжди дуже серйозними причинами (політичними, економічними, релігійними тощо). Розрізняють міграцію зовнішню, пов'язану зі зміною країни постійного проживання (еміграцією називається виїзд за межі держави, імміграцією – прибуття з інших країн), та внутрішню, що відображає зміну людьми місця проживання в межах однієї країни. Внутрішня міграція найчастіше обумовлена особистими або економічними причинами, зокрема значну її частку становить рух населення з сіл у міста (або навпаки) у пошуках заробітку.

Соціальний рух населення виявляється у зміні освітньої, професійної, національної та інших структур населення. Кожне нове покоління людей відрізняється від попереднього рівнем освіти та культури, професійно-кваліфікаційною структурою, структурою зайнятості, статево-віковим складом і багатьма іншими характеристиками.

Особливо звертаємо увагу на економічний рух населення, що пов'язаний із зміною його трудової активності. Результати цього руху

обумовлені передусім економічними чинниками: люди розпочинають або припиняють трудову активність, що призводить до відповідного збільшення або зменшення ресурсів для праці.

Природний, міграційний, соціальний та економічний рухи населення взаємозалежні та взаємопов'язані. У сукупності вони визначають чисельність і якісні характеристики населення.

У природному русі населення розрізняють типи його відтворення: традиційний (екстенсивний) та сучасний (інтенсивний).

Традиційний тип відтворення характеризується високою нерегульованою народжуваністю і високою смертністю (з причин нерозвиненості медицини, низького рівня життя, війн, епідемій). В результаті взаємодії цих факторів загальні темпи зростання чисельності населення невисокі, в структурі переважає частка молодих людей. Цей тип характерний для ранніх етапів розвитку людського суспільства.

Сучасний тип відтворення обумовлений соціально-економічним розвитком, зростанням рівня життя, досягненнями медицини, емансипацією і залученням в економічну діяльність жінок та іншими причинами, в результаті яких різко зменшився рівень народжуваності, значно збільшилася середня тривалість життя, знизився рівень смертності, зросла частка людей старшого віку в структурі населення.

Розрізняється три режими відтворення населення: розширене, просте, звужене. Розширене відтворення характеризується переважанням народжуваності над смертністю (і в абсолютних показниках, і в розрахунку на 1000 осіб) та, відповідно, природним приростом населення. Просте відтворення означає постійну кількість населення в результаті приблизно однакової народжуваності і смертності. Звужене відтворення, або депопуляція, характерне для країн, в яких показники смертності перевищують показники народжуваності, в результаті чого відбувається абсолютне зменшення кількості населення, що ми і спостерігаємо зараз в Україні.

Особливості історичного розвитку України сильно вплинули на динаміку чисельності всього населення, і зокрема ресурсів для праці. В ХХ ст. життя всіх поколінь і практично кожної людини було стривожене і погіршене важкими драматичними подіями як перша і друга світова та громадянська війни, індустріалізація, колективізація, голодомори, масові репресії, участь у військових конфліктах (зокрема, в Афганістані), чорнобильська трагедія, глибока криза 90-х років. В результаті не лише гинули або ставали інвалідами тисячі і навіть мільйони молодих здорових людей, але і різко зменшувалася народжуваність, деформувалася статевовікова структура населення. Тому відтворення населення і ресурсів Для праці в Україні відбувалося і відбувається не рівномірно, а "хвилеподібно": певні підйоми змінюються глибокими падіннями.

3. Відтворення ресурсів для праці

Відтворення ресурсів для праці — це процес постійного і безперервного поновлення кількісних і якісних характеристик економічно активного населення.

Оскільки ресурси для праці є частиною населення, то і відтворення ресурсів для праці відображає стан і характер відтворення населення як частина цілого. Динаміка чисельності всього населення визначає динаміку чисельності економічно активного населення, але ця залежність не проста. Тобто збільшення (зменшення) чисельності населення призводить до збільшення (зменшення) чисельності трудоактивного населення лише за інших однакових умов, а в реальному житті, під дією різноманітних причин ці зміни відбуваються не одночасно і не в однаковому масштабі.

Наприклад, народження дітей збільшує кількість населення одразу, а кількість ресурсів для праці - лише через 15 — 20 років, і то за умови, що ці люди стануть економічно активними. Смертність непрацездатних людей зменшує кількість населення, але не змінює ресурси для праці. При незмінній кількості населення ресурси для праці можуть значно збільшуватися (зменшуватися) за рахунок зростання (спадання) трудової активності населення, наприклад внаслідок зміни рівня життя.

У відтворенні ресурсів для праці, як і у відтворенні всього населення, розрізняють види руху, типи і режими.

Природний, міграційний і економічний рух населення впливає на кількісні характеристики ресурсів для праці, соціальний — на якісні. Кожен вид руху обумовлюється дією численних різноманітних причин, а їх взаємодія і взаємозалежність визначають кількість економічно активного населення, що є фундаментальним показником для будь-якого суспільства або держави. Тому важливо проаналізувати вплив на динаміку економічно активного (трудоактивного) населення кожного з цих факторів окремо (табл. 1).

Таблиця 1.

Вплив факторів природного, міграційного та економічного руху на динаміку трудоактивного населення України, %

Фактор	1959-1969	1970-1978	1979-1988	1989-2004
Все трудоактивне населення				
Природний рух	3,5	3,1	1,2	0,1
Міграційний рух	0,2	-0,1	-0,2	0,3
Економічний рух	-0,2	1,2	-0,9	7,0
Разом	3,5	4,2	0,1	7,4
Трудоактивне населення працездатного віку				
Природний рух	2,4	4,7	0,0	-0,9
Міграційний рух	0,0	-0,3	-0,3	0,5
Економічний рух	2,7	0,9	-0,7	-0,5
Разом	5,1	5,3	-1,0	-0,9
Трудоактивне населення пенсійного віку				
Природний рух	3,4	-0,3	1,5	2,4
Міграційний рух	0,5	0,2	-0,1	-0,3
Економічний рух	-6,1	-0,7	3,1	69,8
Разом	-1,2	-0,8	4,5	71,9

З таблиці бачимо, що на етапі переходу до ринкових відносин відбулося безпрецедентне зростання кількості економічно активного населення. Але кардинальна відмінність цього етапу демоекономічного розвитку України від радянського періоду полягає не в темпах приросту чисельності трудоактивного населення, а в структурі цього приросту. Раніше основним фактором приросту був природний рух населення, а в "перехідний період" приріст майже повністю викликаний економічними чинниками. Таке різке зростання трудової активності пояснюється передусім зниженням рівня життя населення та зростанням економічних потреб, в результаті чого до праці залучаються люди, які раніше не мали необхідності заробляти. Причому оскільки радянська епоха загальної зайнятості майже не залишила резервів поповнення робочої сили працездатного віку, джерелом цього поповнення стали пенсіонери та молодь, яка все частіше відмовляється від освіти на користь заробітків або поєднує освіту з трудовою діяльністю. Цей

приклад наглядно засвідчує, що відтворення ресурсів для праці, хоча і має в основі відтворення населення, проте визначається специфічними законами.

Типи відтворення ресурсів для праці порівняно з типами відтворення населення мають різне смислове значення. Екстенсивний тип відтворення ресурсів для праці означає зміну їхньої чисельності без зміни якісних характеристик економічно активного населення. Інтенсивний тип відтворення пов'язаний із зміною якості людських ресурсів: зростанням освітнього рівня, кваліфікації, покращанням здоров'я та розумових здібностей тощо, що означає нарощення трудового потенціалу.

4. Фази відтворення трудових ресурсів

Відтворення – процес безперервного відновлення суспільного виробництва матеріальних благ і послуг — є необхідною умовою існування суспільства за будь-якої суспільно-економічної формації. Це є відновлення відтворення сукупного суспільного продукту, робочої сили, виробничих відносин, а також окремих видів природних ресурсів і навколишнього середовища. Відтворення у своєму руслі послідовно проходить фази виробництва, розподілу, обміну і споживання. Стосовно трудових ресурсів як специфічного чинника виробництва процес відтворення складається з таких фаз: формування та відшкодування, розподілу й перерозподілу і оптимального використання.

Фаза формування та відшкодування людських ресурсів. Мета цієї фази – найповніше задоволення потреб суспільства у високоосвічених та кваліфікованих громадянах, які здатні забезпечити ефективне функціонування та розвиток усіх сфер організації соціального життя – політичного, економічного та духовного. Фаза включає відновлення населення, підготовку та перепідготовку кадрів, відшкодування фізичної та духовної здатності робітників. На даному етапі необхідними умовами ефективності політики в галузі людських ресурсів є пізнання системи об'єктивних законів народонаселення та активне використання їх в процесі розробки та реалізації демографічної політики; створення та впровадження концепції розвитку системи багаторівневої безупинної освіти та професійної орієнтації з урахуванням потреб та особливостей функціонування постсоціалістичного суспільства; розробка та реалізація основних напрямів діючої соціальної політики для вдосконалення умов життєдіяльності, поліпшення соціального забезпечення та використання вільного часу.

Фаза розподілу та перерозподілу людських ресурсів. Мета фази – забезпечення найефективнішої зайнятості працездатного населення, оптимального розподілу та перерозподілу кваліфікованої робочої сили між

галузями суспільного виробництва, а також між галузями світового господарства та різними регіонами. Ефективна зайнятість населення забезпечується шляхом організації та вдосконалення робочих місць як в матеріальному виробництві, так і у невиробничій сфері, оптимізацією їх вдосконалення та збалансованості, розвитком мережі зайнятості населення як в державному, так і всесвітньому масштабах. 3. Фаза оптимального використання людських ресурсів є поточною в процесі відновлення, оскільки в ній реалізується здатність людини до творчої праці, виробляються духовні та матеріальні блага, забезпечуються збільшення виробництва та підвищення якості суспільної праці. А це перш за все залежить від розвитку високих технологій, підвищення продуктивності живої праці, запровадження наукової організації праці, вдосконалення соціального розвитку трудових колективів, використання ефективних форм та методів керування персоналом підприємств та організацій.

Усі фази органічно пов'язані між собою. Розрізняють екстенсивний та інтенсивний типи відтворення робочої сили. Екстенсивне відтворення означає збільшення чисельності трудових ресурсів в окремих регіонах та в країні загалом без зміни їхніх якісних характеристик. Інтенсивне відтворення трудових ресурсів пов'язане зі зміною їхньої якості, а саме: із зростанням освітнього рівня працівників, їхньої кваліфікації, фізичних та розумових здібностей тощо. Екстенсивний та інтенсивний типи відтворення сукупної робочої сили взаємно доповнюють один одного.

Основним джерелом поповнення трудових ресурсів є молодь, яка вступає в працездатний вік. Чисельність цієї категорії залежить від режиму її відтворення (розширене відтворення – перевищення кількості народжень над числом смертей на 1000 осіб населення; просте відтворення – відсутність приросту чисельності населення, тобто кількість народжених дорівнює числу померлих на 1000 осіб населення; звужене відтворення – відсутність природного приросту на фоні його абсолютного зменшення – депопуляції,

що пов'язане зі зниженням рівня шлюбності та народжуваності в країні, а також із зростанням дитячої смертності).

Сучасній демографічній ситуації притаманна тенденція до зменшення чисельності населення України, його економічно активної частини, що призводить до звуженого відтворення трудових ресурсів і якщо цей процес не регламентувати та не створювати умови для поліпшення демографічної ситуації в країні, то, згідно з розрахунками експертів ООН, протягом наступних 50 років населення України може зменшитися на 40%. Це є найвищий показник зменшення населення у світі, повідомляє Бі-Бі-Сі (www.bbc.co.uk). Ці дані викладені в розповсюдженому щорічному звіті ООН. Негативні тенденції, відповідно до звіту, спостерігатимуться і в Росії та Італії – населення цих країн зменшиться на чверть. Населення Землі збільшуватиметься перш за все за рахунок Африки, деяких азійських та латиноамериканських країн. У промислово розвинутих країнах зростатиме співвідношення чисельності літніх людей: якщо зараз вони складають п'яту частину населення, то через півстоліття їх вже буде третина, до 2050 р. у цих країнах житимуть 9 з 10 літніх людей.

Формування механізму регулювання відтворення робочої сили слід розглядати як процес приведення до режиму активної взаємодії таких його складових: структурно-інвестиційної, соціально-економічної, фінансово-вартісної та організаційно-управлінської.

У межах кожної з них визначені найперспективніші напрями регулювання і практичні дії, що мають бути реалізовані в найближчій перспективі та дозволять сформувати механізм, адекватний реаліям перехідної економіки. Оскільки відтворення трудових ресурсів є процесом відновлення використаних ресурсів, то важливим моментом є оцінка рівня їх використання. Адже в умовах ринкової системи господарювання важливо, щоб ресурси (і не тільки трудові) використовувалися ефективно, тому на різних рівнях управління застосовуються різні критерії та показники для

оцінки їх використання. Використання трудових ресурсів оцінюється за допомогою відповідних критеріїв та показників.

Висновки

Залежно від мети дослідження людські ресурси характеризуються різними соціально-економічними категоріями. Економікою праці найширше використовуються такі з них: населення, економічно активне населення, трудові ресурси. Населення — це сукупність людей, що проживають на визначеній території. Трудові ресурси — це частина населення країни, що за своїм фізичним розвитком, розумовими здібностями і знаннями здатна працювати в народному господарстві. Економічно активне населення, або робоча сила, — це частина трудових ресурсів, яка протягом певного періоду забезпечує пропозицію своєї робочої сили для виробництва товарів і надання послуг. Кількісно економічно активне населення складається з чисельності зайнятих економічною діяльністю і чисельності безробітних.

Відтворення населення — це історично і соціально-економічно обумовлений процес постійного і безперервного поновлення людських поколінь. У процесах відтворення населення розрізняють види руху (природний, міграційний, соціальний, економічний), типи (екстенсивний та інтенсивний) і режими (розширене, просте, звужене відтворення). Відтворення ресурсів для праці — це процес постійного і безперервного поновлення кількісних і якісних характеристик економічно активного населення. Природний, міграційний і економічний рух населення впливає на кількісні характеристики ресурсів для праці, соціальний — на якісні. Кожен вид руху визначається дією численних різноманітних причин, а їх взаємодія і взаємозалежність визначають кількість економічно активного населення, що є фундаментальним показником для будь-якого суспільства або держави.

Список використаної літератури

1. Богиня Д.П., Грішнова О.А. Основи економіки праці: Навч. посіб. – 2-ге вид., стер. – К.: Знання-Прес, 2001. – 313 с. – (Вища освіта ХХІ століття).
2. Економіка підприємства: Підр. / За заг. ред. С.Ф. По кропивного. – Вид. 2-ге, перероб. та доп. – К.: КНЕУ, 2000. – 528 с., іл.
3. Протопова В.О., Полонський А.Н. Економіка підприємства. Навчальний посібник для студентів економічних спеціальностей вищих навчальних закладів. – Київ: ЦУЛ, 2003. – 220 с.
4. Сідун В.А., Пономарьова Ю.В. Економіка підприємства: Навч. пос. – Київ: Центр навчальної літератури, 2003. – 436 с.
5. Завіновська Г.Т. Економіка праці: Навч. посібник. – К.: КНЕУ, 2000. – 200 с.
6. Храмов В.О., Бовтрук А.П. Основи управління персоналом, 2001, 112 с.
7. Мотивация и оценка персонала: Пособие / Дмитренко Г.А., Шарапатова Е. А., Максименко Т.М., 2002, 248 с.
8. Калина А.В. Организация и оплата труда в условиях рынка, 2003, 312 с.
9. Швець Н.Г. Раціоналізація трудової діяльності, 2004, 94 с.
10. Калина А.В. Економіка праці: Навч. посібник. – К.: МАУП, 2004. – 269 с.